پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټك كليات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومگي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحيح او تحشيه او احتمام دَ عبدالحی حبيبي مدير دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له ځلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډير زيار نقل شوي، او تر پخوانيوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلری، یعني دَ پښتو دَ یوه نامتو او توریالي مشر ویناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه لیري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه یعني دَ خوشحال خان قلمي کلیاتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحیح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ یوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتیا سره دَ زړه مینه لَریي، نو ئې امر وفرمایه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصیل بې په لمړېو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقریباً یو کال مي د شپې او ورځي زیار وکیښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او یو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اویا کلو څخه ښو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر یو بشپړ او صحیح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کېږي، حتی المقدور بشپړه ده او یو بیت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحیح کښ ئی ما هم ډېر زیار وکښل، ردیفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهیدم هغه مي پښتنو ورونو ته پرېښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پیژنم، او د ده د ادب مقام در ښیم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پیښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په رونه دنیا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په یوه کوچني خدمتگوټي ویاړم، او له دې ځایه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه یو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لویو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ویلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې یسته!

هیله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زیار او مښود، د نمنځني په سترگو ویني، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډېري شپې وهلي او ورځي مي تیري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦
عبدالحی حبیبي د طلوع افغان مدیر او لیکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا كتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تكميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وكړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي كړې، په چاپي نسخو كښ خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ كښ تقريباً اويا كاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي كال له ١٢٨٧ هجري د ډاكټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه كښ د هوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټك په تصرف كښ وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پېښور كښ د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پكښې وهلې او تقرېباً اصل كتاب ئې ورک كړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د كابل د پښتو ټولني عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راكړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله كړه، زوائد مو ټوله وليكل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپې نسخه كښ نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وكړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د كتاب په حاشيه كښ وښوول، اختلاف د نسخو مو حتى المقدور په حواشي كښ وليكه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ كې پر اعلا زاړه كاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري كال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليكلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليكلې او مشكلات ئې حل گړي دي.

دا نسخه په ترتيب كښ له نورو سره سمه ده، د ليكلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا كښ هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل كښ موږ له دغي نسخې څخه كومك اخستي، او حواله مو ورته كړې ده، دا نسخه څلوېښت كاله پسله وفاته د خان ليكلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا ننبان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار كښ ليكلې شوې ده، اما د ليكلو كال او ليكونكي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب كښ له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دكن را ولېږله، دانسخه كه څه هم په خط كښ تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اكثر بيتونه ئې په نوروُ كښ نشته، او بشپړ ښكاره كيږي، د دې كتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ كال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري كال ليكل شوي دئ، د كتاب ليكوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار كښ ليكل شوي دئ، او دا ښكاره كيږي چه كاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد على خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لكه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د كتاب د ليكلو كال او كاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لېږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احياء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښې او تشکر په سترگه ووينو، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کليات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرگندېږي، لمړی ټوک ئې غزليات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دريم ټوک رباعيات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبليو بليو انگليس تر چاپي نسخه ۸٤ بدلي، او ۲۰۷ رباعيات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ۱٤۰۰ بيتونه تر چاپي نسخه زيات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتيا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حيثه بشپړه گڼله کيږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښې شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتيب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رويه سم کړي، بيا به ئې نو ولولي.

ځني گران کلمات

د کتاب ځني گران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشيه مو پر وليکله، د ع،ج، وزير صاحب داخله سيند او د جناب راحت الله زاخيلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس يوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو ياداشتونو څخه، خلاصه په هره توگه چه کوم لغت حل کيدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بيتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بيتو ته مو (ح) ليکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو يو د نادره جدول هم زياتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښوويي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه دااببات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بیا ترجمه سره ولیکي. هیله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان یاد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه لیدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا لیکلې شوي دي، داسي ښکاره کیږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي لیکلي دئ:

ټ = طء   مثلاً   ټول = طول

ځ = ثح   څوک = چوک

ځ = ءح   ځما = حما

ډ = ذٔ   ډېر = ذٔېر

ړ = رٔ   زړه = زرٔه

ڼ = نٔ   رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) لیکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوین او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان ښته دي، دیوانونه ئې ټوله په دغه املا لیکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعلیق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندینې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمیر د غایب دئ، په همزه بې ټکو لیکل شوې او (ی) یعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه لیکل شوي دي، مګر په ځنو ځایو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کیږي، نو به ګُندي ویونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځایو کښ د دې دوو کلمو د شکل تمیز شوې دئ (ئې، یی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو لیکل شوې دئ، لکه کمیس، کیسه، وخت او نور، چه په پیړیو پیړیو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي لیك دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په یاء (کښې) لیکلې ده، مګر اوس بی یاء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافیه نه ورانېده، موږ کښ بې یاء ولیکله، او د یاء په قافیه کښ مو مجبوراً کښې د یاء سره ولیکل، چه ترتیب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغییر کوي، یا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر یوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحیحي دي، نو زما په عقیده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) لیکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کیږې، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور لیکل شوې وي، تصحیح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور لیکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د خټکو محاوره ده مګر په څنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېده، موږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك ځوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيی خان زوی د ملك اکوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شېخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برګوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روايت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني مؤرخين يې د عبدالله اورمړ زوی ګڼي[١].

خوشحال خان په کرلانو کي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نيکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (٩٦٣ _ ١٠١٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر ګڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيی خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[٢] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر ګڼل کېدی.

تولد :-

د جهانګير مغولي پاچا په عصر کي (١٠١٤ _ ١٠٣٧ هـ) چي شهباز خان د (٢٢) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربيع الثاني د ١٠٢٢ هـ کال سم له ١٦١٣ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ١٠٥٠ هـ کال چي عمر يې پنځوس کاله و په يوه جنګ کي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[٣] د پلار تر مرګ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني ورونه وو، جميل بېګ، شمشېرخان، ميرباز خان، مګر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمير په جنګ کي چي د تاراګډهـ کوټ هيڅ چا نسواى فتح کولاى، توريالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نيم لکو روپو پټي ورو‌بخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مکلف ګاڼه مګر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيمت ګڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور ورانول، خان پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هــــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جــــــهان
د پلار ځای يې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــمران
که د توري که د ورکـــــړي
هيڅ مي پرې نښو ارمـان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامـور ســــــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنگزېب عالمگير خپل پلار بندي کړ او نور وروڼه يې يا مړه يا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباريان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو يې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مين دي، خاص بيا خوشحال خان چي يو

صحيح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته يې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان يې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا يې د ده خپلوان

هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او يوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ يې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته يې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه يې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په يوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بيته ده ويلي دي او په خپل بند کي يې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هيواد ياران مي هر زمـــــان ياديږي
چي يې مخ په خـوب کي ووينم ووياړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ايله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت يې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هــــــره ورځ ورتله دربار ته
گــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــکم پرې زندان سي
چې پر خپل حکم عادت دی
نه شيرين خواږه ياران سته
نه د چا ســره صـحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اګره کي په ملګري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنګونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ يې تر سره کړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مګر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلې خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنګزېب يم
ســـــر په غره په بيابان
زه په ننګ د پښــتانه يم
دوی نيولي مـــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننګه او هوډ پر ځای کړي، مګر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملګري نه کوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زويو مې خوی د خټکو نور کړ
ځما په نقش يې پوري اور کــړ
وخت د ګـــــــټني د نام و ننګ و
بدو زامنو راڅخه خــــــپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبليغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنګزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنګزېب پاچا زړه ډك په لاهــــــــورراغی
ګوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍګ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنګزېب داټك پر غاړه ورته پروت
و:-

اورنګزېب راته يوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــګار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذريعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم
که ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکليف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټينګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګيرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غيور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطميع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونيولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بيجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو(۷).

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونيسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتارېې نه کړ، او افريدي ته جنی ولاړ(۸) او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حيات اواخر تېرول.او د پښتنو په لويو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــــــزم
د خوشحال د خــــــاطر جزم
يا نيولی مخ مـــــــــــکې ته
يا مـــــــــــــــغلو سره رزم
يا يو کـــــــــنج د غره نيولی
نمونځ، روژه د لـــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنيواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ويلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حديث، تفيسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بيان، عروض قافيه او نور ټوله ويلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښبتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دين په کـار يم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هرکار کي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين ګډشوي دي، مخالف و، او هر کله يي په دغه لارکي ښوونه او تبليغ کاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه کارکړه

مه عمل كــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا کي معلومات لري چي په نورو مخو کي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا کي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت کاوه په دغه وخت کي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند کي د مغلو او په ايران کي د صفوي کورنی پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا کاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره کي ډېر ادباء او ليکوونکی شته، لکه.

اخوند دروېزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،کريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) درېيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه کاله کيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره کي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذکر کوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانډه په ګــــــوډي

مسخره مي ارزاني خوېشکي زمند کړ

خو شحال خان د ادبي مکتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه که څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته کړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې ينبي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته ورکړی دی، نو دی هر کله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل کيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فکر او ډول کي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

ادبيان هم پيدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په ختٍه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېگړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او رياليسټ(حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليت او ايډياليزم هم دومره جگ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بيان کړ

د پښــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

مواز نه اومقايسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مگر بيا هم ځکه چي محيط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا ليدل کيږي، خان يو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنيا کي د ادب يوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ايستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مگر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنيا او د ميني نړۍ يوه بېله دنيا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قيا سېږي، مگر ملي خواص او اولسي مميزات هر کله په دغه دنيا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلياتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېگړی پکښي بريښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تيا لري، پښتون هيڅکله او په هيڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي ليکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مين که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مگر دي دگدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مگر غلام نه دی، ومصيبت ته د ميني تيار دی، مگرذليل ندی.

مثلاً يو عرب اديب خپلي ميني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد کم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مينې ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتکن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمری دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د مينې په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکويت بشـــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لـــــره واړه د دهـــــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی

چي په هوړ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپېڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنکه فتد غير در گـــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حديث نيکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رڼه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره نارې وهم چي خـــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، بېل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کـــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړئ بدله او د (١٤) مخ (سترګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمـــــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تـــــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښـلي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ٧١، ١٠٢،٢٠٧،٣٧٣،٣٨٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (٣٣٧) مخ (راته نيسي الخ) او په (٢٣٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز علی الصدر دی. د (٨٥٤) مخ په آخرنی رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څني پښتنې جني
په شــــــين شين ځي شين جــني
نن نغتي نشي تــشي پُښــــــتني
تشي پښتنې فتـــــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي مانې، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د میني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم
آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو
روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماڼي د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماڼي يې مرده شويو کره عيد وي
په خندا يې جـــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماڼي، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاڼي مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښیږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړیا کیږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کیږي، د کلام یوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بیان او په عین وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصیاتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئینې ته ښــــــکاره دیدار کړي
آئینه درسته سره ګــــــــــلزار کړي
چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو
اوبه په جــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او ادیب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يې ویني هر څوك نه ویني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداري او خوند په سترګه ویني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټیږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوړ دی، هر چا څه پر ویلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فیلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن ادیم ال
ارض الامن هذه الاجـــــساد
و قبیح بناوان قدم الـــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

يعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نيکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خيام بلخي هم دغه مضمون ښه ويلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســـــته است

تا بر لب ســـــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وايي چي يوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور اديب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وايي :

سب کهان کچهـ لاله و گل نمايان هـــــو گئين

خاك مين کيا صورتين هونگی که پنهان هوگئين

يعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ويلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتياط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقيده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدير په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وايي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي ديو لره وردرومم گور و مــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقليد نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او ميدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب يو مهم ټوك دی، د نوي دنيا په اصطلاح ادب بې له نقده هيڅ قيمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېنه ښکلی وي.

پوهان وايي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبياتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ويښوي حال يې وراړوي، او د لوړتيا پر خوا يې بيايي، رشتيا هم دا ده، ځکه تر هغو چي يو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عيوب او گوډي

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسکم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيږه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپك كا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويي برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســــــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمــــــــانه

د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــيه

يا چي غــــم لرم، له خــــــپله خـــاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هـــونبره ندى

چي تمام سي له مذکـــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ۳۹۳ ،۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیپس پر خوند Hondonisme د اخلاقو ستنه اېښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو ستنه ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شېخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه وزدویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګني له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شېخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبولوي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګری دی[۲۱].

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷٥۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوی هم ګويا د روسو د فكر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱٥ ع) فرانسوی فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځای زيږي، نفس هيڅ نوی شی په ده كي نه سي زياتي كولای[۲۲]. كانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لكه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هيګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړی دی، چي هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دی، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نيتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وايي : د زمانو اوږدوالی او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو كي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذكر كړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ كوونكی دی، لكه چي حديث شريف دی : "انما بعثت لا تمم مكارم الاخلاق " يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی يم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تكميل خو په دې صورتو كي ممكن دی :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون كي لازم دي، په يوه قوم كي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه ومومي دا نو تكميل دی.

(۲) دوهم دا دی چي كوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په كوم قوم كي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالی يې لږ سي دا نو تكميل دی.

(۳) درېيم دا دی چي په يوه قوم كي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پكي موجود سي، تكميل ورته وايي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تكميل كړی دی :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغی په انسانانو كي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټكانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه كورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه كي ډېر وه لږ يې كړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ كړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډېرو آياتو كي د قرآن عظيم ستايلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنی د خدای مريی هغه دی چي په خرڅ کي اسراف او تنگي نه کوي، بلکي منځنی رفتار کوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه کړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه کولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دی، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دی [۲۵]، يعني د بدو په کړن کي نفس لوامه سړی ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف کي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فی صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنی : ښېگڼه ښه خوی دی، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو کي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح کي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلکو کي کري، وروسته نو د دغي قوي ټينگار په يوه بله ذريعه کوي هغه نو احتساب دی، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري کوي، ځکه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دی، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فی الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دی وايي چي انسان هم کښته کېدای او هم لوړېدای سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړی چي فرشته دی هم شيطان دی
که سړی و خپل عمل ته نــــگران سي
يو په بد عمل کي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل کي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو کې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت که د باغوان له لاسه مـــــومي
په هر ځای باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي کېني يو څـــو ورځې
د هغه هــــــنر په ده کي نمايان ســي
د نېکانو په صحبت کي به ښه کـــېږي
اوليا له اوليا نه راعــــــيان ســـــي
د مـــــغلو سره کېناسته مـــــغل سه
د افغان سره که کېني نور افـغان سي
د خوشحال سره که کېني يو څـو کاله
دا د غره خټك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وايي که يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ کي کېناسته، بيا يې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم گران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کښني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټینګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فیلسوف یې طبیعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطریت د اخلاقو هم لکه ځیني فلاسفه چي دمخه مو نظریات ذکر کړه خان صائب نظریات لري، او په بدیهي الفاظو او ښکاره تمثیلاتو خپله نظریه تمثیل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپینول یې و هر چا وته دي شــاق

یا :-

د عسل سره یې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په میـــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي یې فهم وي خوشحاله
هیـڅ استاد به شین طوطا نه کړي ناطق

دا نظریه کټ مټ د اوسنیو لویو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ویلیام جیمس د امریکا او نورو ... نظریات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بیا سعدي په ډیرو ځایو کي د دې نظریې سیله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظریات عیناً هغه نظریات دي، چي اسلام یې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظیم په دې ژبه ښیي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقویم، ثم رددناه اسفل السافلین) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان یې په لوړو بیتو کي له مشکوه اّلهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذین آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربیت نتایج دي بیا د روزني او پالني ګټې ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربیوي فلسفه کي دغسي د خپل دین او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فیوض بیانوي :-

چي ظلوم جهول یادیږي، کُنت کنزاً هم پوهـــیږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښـي استخوان یې

دغه بدله ټوله په (٥٩١) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ١١٧، ١٦٠، ٢٢٤، ٥١٧ مخو په بدلو کي دغه حقایق ښه بیان سوي دي.

څکه چي خان په دنیا کي د اخلاقو د تبلیغ او تربیت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خویونو تبلیغ او د بدو خویونو تقبیح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامین لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بیا په رباعیاتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځای پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر كي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري كي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلكي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افكار د ټولو ملتو په شاعري كي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىكماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړی حد د علومو مينه او منځ يې حتی المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پای يې علم او عمل دی[٢٧] ځكه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دی، او د شيانو په حقيقت كي تفكر هم د انسان په خټه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع كوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونكي سړي فلسفي افكار هم لري، په پارسي كي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو كلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي كي هم د اموي او عباسي دورو ويونكي په شعر فلسفه ګډوي، لكه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه كي د پارسي او عري سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افكار په خپلو ويناوو كي ښكاره كوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افكار هم ښكاره كړو :

معنوي فلسفه :-

لكه د اخلاقو په بحث كي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افكار كي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا كوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه كي د هغه تفكر طرفدار دی، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلكي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوی وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو كي پاته نه سي او باطن صفا كړي او لرونكی د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اكثرو شيانو كي چي اساس يې ذوق دی حيوان هم د انسان سره شريك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حيوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اكثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په كلام كي هر ځای و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعــــــــتبار دی
چي خواږه ورځني ولاړل ګنی كاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځكه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنــــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج كا
تخت و تاج به يې مرګی تاخت و تاراج كا
په جهان كـــــي به يې پاتو ښه بد نــوم سي
ده زده چاري د كسرا كه د حــــــــــجاج كا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دى چي د دغه كاره سره مينه لري، مگر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټى او د پوهي خاوندان وپوښتى هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دى كامياب سوى، پوهان وايي : چي د پوهۍ پاى حيرت دى، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدى، د دنيا لوى لوى فلاسفه په پاى كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پاى كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موى ندانست ولى موى شـگافت
اندر دل من هـزار خـــورشــيد بتافت
و آخـــــر بكـــــــمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انگليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دى : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي بېله دې څه نه سواى ويلاى چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پاى دغه حيرت دى و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فـــيه اما الرازى

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دى، دى عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نـــــــــــــكړو كار دى
دا چي پرې خېژې غاښـى دشوار دى
خر دي كمزورى زبون لــــــــيده سي
چي دي پر ايښـى دا هونـبره بار دى

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوى او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دى پوهېدلى او په حيرت كي ډوب دى، دى وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجــــــــــــــودات
گول په جهان راغلم ترې به گول درومم هيهات
يو څادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كـــــاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د ســـــــماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار مـوندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لويه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حيرت خو په حقيقت کي د فلسفې پای او نتيجه ده، له سقراطه تر ابن سينا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بيان کي ځرګنده ويناوي لري، مثلاً وايي :-

حيران يم نه پوهېږم چي زه څه يم څه به سم

له کومه يم راغلی بيا به کوم لوري ته ځـــم

جهان يو کټوری سو زه په مثل د مېږي يم

حيران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ يو ګام ورهيسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنيا حقيقت داسي ښکاره کوي :-

دنيا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــړي

د اوړکيو تماشې دي زه يې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفيانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وويل، دغه حيرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووايو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي يعني د ژوندون پر ځای يې مړينه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټينګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وايي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قايل دي او دنيا د زيار او جهد ميدان ګڼي، او وايي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخير کي تل جګړه او زيار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه يونان کي افلاطون او د ده ملګرو اېښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بيا د بدليدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سيله کوونکي خو د يونان د يمقراطي او ماديون پوهان وه، چي په نوې دنيا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نيتشه يې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نيتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګليسي ډاروين د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټينګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځايه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنيا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فيلسوف شوپنهاور وايي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورينونو او ويرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وايي چي ژوندون او د ژوندون خواهش يو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکيږي، نو په حقيقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لړوالي څخه مينده کيږي، په شاعرانو او ويونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خــــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز ننگ و نــــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

این جهان بر مثال مرداریست
کر گسان گرد او هــــزار هــــزار
اي مر آن راهمی زند مــــخلب
آن مر این را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس كل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازې دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهانويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پيدا کن از مشت غـــــــباری
تنی محکم تراز سنگين حصاری
درون اودل درد آشـــــــــــــنايی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينګه ده.

شوپنهاور وايي : "اويا کاله کيږي چي زه فکر وهم، اما ښېله دې مي بله نتيجه نه ده اخيستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په وير او ناورين کي به مري". خان وايي :-

خلق واړه د اندوه په درياب ډوب دي
کله کله له دريابه ســـــــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د وير لړوالی بولي، خلق د وير د درياب څپو اخيستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــــهان پيدا سي خرمي
چي په هيڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مــــــــــــګر غم لره پـــــــيدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه ښکاره کړي :-

خواره حـــــــــــيرانه بني آدمه !
چي دي خمير دی خاوري له غمه
يو دم که وخـاندې په دا دنيا کي
پيا دي ژړا وي په څـــو څو دمه

خوشحال خان وير د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظرياتو سره دی د بدبينۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وايي چي وير د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که وير نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګويا د ده د نظريې يو فلسفي او ظاهري تعليل او برهان دی.

دا خو د خان نظريات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنيا کي د کار او عمل يو جدي روح لري، او د مادي دنيا د انسان له پاره د زيار او جهد يو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بين الامرين قايل دی، په يوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حيات که څه هم په ډېرو آلامو لړلی او ډېر ناورينونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بيته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځليږي :-

د جهان غمونه ټوله يکي ځای ســـول
شكر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سيلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هيڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډيري خبري لور په لور توري لښــــكري
زړه مي نه خوځي له ځايه غر خو هسي وي كنه

د هر شاعر كلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسياتو هنداره ده، فقط دغه يو بيت كافي دی چي زموږ د فيلسوف او پښتون اديب د پښتنوالي ثبات او د زيار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو يې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه يوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه يوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلكه يوه معتدله فلسفه يې غوره كړې ده، چي و تحقيق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسميه او اساس كي پوهان ډول ډول افكار لري، حضرت معروف كرخي يې د رباني حقايقو تعقلً او قشميري يې د "انتهايي حقيقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل كي خو متصوفانه افكار په ټولو زړو ملتو كي هم وه، د هند ويدانت او د نوي فلاطونيت د فلسفې افكار خو اكثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځيني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوريحان بيروني (٤٤٠ هـ وفات) ليكي :

"هذا رای السوفيه، و هم الحكماء، فان السوف باليونانيه الحكمه و بهاسمي الفيلسوف پيلاسوپا ای محب الحكمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قريب من رأيهم سموا باسمهم ... [۲۹]"

حكيم عمر خيام بلخي وايي : چي اهل تصوف په تفكر او انديښنه سره د معرفت غوښتنه كوي، د باطن تصفيه، د اخلاقو تهذيب، د نفس نامانته پاكي، د طبيعت له تورکنو څخه كوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقيق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف يو مسلك دی چي اسلامي پوهان وايي، په قرآن عظيم كي چي هر ځای د كتاب سره لفظ د حكمت راغلی دی، مطلب پكي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره كي دي "و يعلمكم الكتاب و الحكمآ" په حديث شريف او سنت نبوي كي د ايمان سره احسان ذكر سوی دی (لكه په صحيح بخاري ابواب الايمان كي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وايي، چي په احسان كي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځيني پوهان تر ډيري پلټنې وروسته په دې قايل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو كي راغلی دی، يو فلسفيانه تصوف دی چي د اسلام اكثر حكماء او پوهان په دغه ډله كي دي، لكه ابن سينا، فارابي، خيام او د اخوان الصفا ليكونكی، چي د دوی فلسفه د اشراقيت او د نوي فلاطونيت له مدرسو څخه اخيسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او ديني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افكار لري، مګر استفاضه و استفاده يې له مشكوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله كي شامل دي چي مشران يې حضرت امام غزالي، شيخ محی الدين عربي، حضرت ابن تميمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهير عرفاء او متصوفين دي.

په عربي او پارسي ادب كي خو د دغو دواړو مسلكو خاوندان ليدل كيږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نوميدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کاڼي کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او ترکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفي ګراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مګر د افراط له خوا څخه ځان ګوابني، خوشحال خان په طريقت کي د شيخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله رونيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت ستړه ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برګ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار

هر ورقش دفتريست معرفت کردګار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کيږي چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت گڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قايل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وگورئ، خان د انسان د بدن عجائب يو يو ښيي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سته پر ټينگوي او وايي :-

هر وېښـته چي په صورت باندي ليده سي
که پر خير سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــــاص بنده د خدای هغه گڼه خوشحاله
چي د ځـــــــــــان په معرفت يې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درك کيږي :-

عارفان د سر په سترگو گوتي کېږدي
د خپل زړه په سترگو گوري تماشا کي

دا دنيا د ننداري ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترگي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترگي د عرفان سته مبارك سه
د گلـــــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
گل ته هسي رنگ و بوی ورکـړی چا دی؟
د لاله د گل چـــــــــا هسي پاڼي لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم گڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي
که خبر يې د کــــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق كا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو كي د خان د تصوف افكار ښه څرگند دي :-

راسه وغـــــــــړوه سترگي
د جهان ننداره گـــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره گـــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ كي
په هر شان ننداره گـــــوره
چي هر گل وته نظر كـــړې
د باغوان ننداره گـــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دى، صوفي لومړى د نفس تزكيه او تصفيه كوي وروسته نو له ماسوى الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والى له ماسوى الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې كيږي، څو په پاى كي په ټوله كائناتو كي ښېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف كي ډېر لوړ دى، صوفيان پكي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار كي ځان بايلو، اوحدي كرماني وايي :-

پس باش يقين كه نيست والله
موجود حقيق ســـــــوى الله

د وحدت مسئله په تصوف كي لومړى د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت كي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز كه نشان هســــتى دارد
يا پرتو روى اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا كي ويني وايي :-

كه مسجد گـــورې كـــه دير
واړه يو دى نسته غـــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه كي
چي مي وكــــــړ د زړه سير
هغه ځاى په ســــــير گرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــېږي غير
په احـول بانـــــدي يو دوه سي
ځـــــــکه نسته باندي خـــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــير و زيـــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار کي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پکي هونبره قال و قـــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر کلي

په دې بيتو کي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشکل حل کړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك کړي :-

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وکړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډکه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه کي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونده کيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه که ژوندون غواړې درته وايم
همېشه کوه د نفس سره جـــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه
که د غير اندېښني له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول ځرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بيا دي ځان د هستی لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی
از فنا پس رو چرا برتافــتی
در فناها اين بقاها ديــــــده
بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند
وزجدائی ها شــــــکايت ميکند
کز نيستان تامــــــرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن نالــــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي ببله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روڼوي.

چار د مرګوتي معايــــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــــينه ده
پښ تېشه ماته کا آئينه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
ديگر چه معلم و كــــــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بكونين صـــــلح كل كردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا كن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــاز وكړي له دله
خوشحال كه خبر سي په تحقـيق د عشق د كېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فكره يو اجتماعي فكر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس كوي، او
وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزكيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت وركوي، د ده كلام اكثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاكساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل كلام كي ستايلي او توصيه يې په كړې ده، چي تاسي بې په مطالعه كي د كتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيكولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل كيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا كښته كيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت ښېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت
فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر كله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مګر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مګر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده

چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په ګرانو چارو او مشکلاتو کي ټينګار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مګر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننګيالي دي دا دوه کاره

يا به وخوري ككرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي ګڼي :-

د مــــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي

مې يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی

که تـــــــامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا

د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينګار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرګنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پــــــــرو‌ادار نه يم

په زندان پروادار خــــــه يم

اشرفخان دي راته کښــــــلي

څه خو خوښ په خط د ده يم

پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كــــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښـه يم
چي فلك سره ســــــــر باسي
په همت كي هــــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب كي ليكلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرځي كوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقی معرف دی، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننگيالي د ننـــــگ له پاره
په هر څه لــــــــــگوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننگ اړ نه وي
که تل ژوي مــــخ يې نور
سر په دار لك سوى ښه دى
نه لك ســـــــوى پر پېغور

د ننگ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننگ په دنيا کي ډېر مستغني دى، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنــــــــــــگزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېگڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خـــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بـــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــــادشاهي وه
چي په دوى پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــه نور سول
يا د خداى دى اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننگ په چارو نر نه دى خوشحاله
که يې نرويني په سترگو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوى چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦۰٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمى کشکي د ننگ په لار کي مړ واى، ولي چي د تلتك مرگ د پښتانه له پاره پېغور دى:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننگ کي مړ واى
نه چي گور لره روان ســـــــــو له تلتکه
چي د قـــام په ننگ کي ومــــړ هــــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خــــپل پلار غاړه کا لــکه

نو په پښتنواله کي هغه مرګ چي د ننګي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنيا او ژوندونه ټوله ننګ ګڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مګر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننــــــګ دی
که دا نه وي جـــــهان ړنګ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــــوزی نه دی اورنګ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مينه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي ګټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هــــــــغه
چي يې ته په ګېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت ګټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بويه
چي له سينده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو ګړی يې نه پرېږدم، ننګيالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځايه غليـــمان يـــو
په جــــــهان کي غليمان سره رغـــيږي؟
چي غليم د مړني په نظر کــــــــــبوزي
نور يې زړه د ده و مرګ ته پرکـــــــيږي
شاه زلمی به خپل غليم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حــــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځيني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی او جنګيالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکی او يوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توريالي توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توريالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالي توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغور ګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېګنی در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دی، نو ځکه توريالی دی، او دی د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهی د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توريالي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تـــــوري

که کابل دی که کشمير

مېړني دي چي ياديږي

په ســــــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنګ کي دربېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي کـــــاندي د تورو

زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوږې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټک خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي څرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لــــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــګ مي وتړله توره
ننګيالی د زمانې خوشحال خټک يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مــــېړنی نه دی
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــدق انباء من الكتب
فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامــــــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تــــوري
هغه زړونه څه په کــــــار دي
مور دي نه سي بانــــدي بوره
چي مېږونه د کــــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خـــــــــدمتګار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خټل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالــــــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لـــــه لاسه
که يې سر سي د خـــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوږ نه سي په زړه له انتـــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مــــــــرد د نبرد نه وي
مېږه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســـــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځـــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی، او لوی لوی جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ١٠٨٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[٣٩] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ٥٩٢، ٥٩٣ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډکي ډکي پيالې راکــــړه
چي د ميو په مستي کي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســــــره کړه
لکه باز منګ لي سرې کا په خپل ښکار
سپيني توري يې ګلګوني کړې په وينو
په اهاړ کي شګفته ســــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښکر باندي سخت يرغالونه کړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند کړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنــــــــدان
نقش مي کېناوه د تـــوري
په هندو په مســــــــلمان

د ده نور حماسيات او عسکري افکار او جنګي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بيا د قصايدو په برخه کي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دی، په پارسي کي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو کي د قاآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت کي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گــــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامين ډېر دي، ممکنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه کي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلياته نه دي ايستلي چي يوه مکمله نسخه منځته راسي.

ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما كدر" کتنه پکي وکي، اما که څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مینه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مینه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمیر دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مینه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان یې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په ښېلتون لیري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او گلستان په ارمان خورا د ویر نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د ښېلتانه سندري او کوکاري ځني خیژي :-

کـــه یو ځله مي رسید وسي تر سینده
نور دي مه وینم په تورو سترگو هنده
نه به سترگي د سړي په ما خوږې سي
نـــه یې مـــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان ښېله خپله وطنه پر هیڅ ځای کي نه خوښېږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرایه
خپل وطن یې پر هــر چا باندي کشمیر کړ

خوشحا لخان د هند له بندیخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که گذر پر خیرآباد وکـــــــــــــړې نسیمه !
یا دي گښت وسي د سرای د سیند پر سیمه
په وار وار سلام ځـــــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لــــــــــــــــوریه څو تسلیمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بندیخانې څخه خپل د زړه اور او د ښېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په یاد بهوي :-

د ښو اوښي مي ويني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرایه
ښه یاران به یې نارې وکا په لـــــوستو

وطن خو گران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بیا هغه وخت ډېر گران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنایان هلته وي، یو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرگندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خــــواړه يــاران دي
پېښور تر هر ديار ښـــــــــه
ښه په هند کي چـــــنباګل دی
تر دا ګل د وطـــــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چــــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالـــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اګـــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــګر دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګيرۍ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســــوزن لري
يو جمدر ګوټی خوشحال خــيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطـــــــن لــــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښیي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کــــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (۲۵۰) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢].
دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجري مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنۍ خدمات او علمي كارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكى و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كېږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په گلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعرروڼه قريحه ښه ځني ځرگنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د دكن بندي كی، او پسله لسو كالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي(٤٥) :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت كي
نن له ما سره همدم د صـــــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په سترگو لـــــــــيده نه سي
كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســــــــو
ســـــــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مستر راورټي په گلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام كړی دی. مستر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری گڼل كيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه ســــــــوم
غوريه خېل رحمان كه سو ورځني ستړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي گڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی
نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني گوتي په زېر ږدي پـــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــــندر دی ارم هم(٤٦)

(٥) گوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تألیف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی(٤٧).

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لـــکه پرخه
ته سبا خندان لکه گل واز گرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد گڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پېژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پېژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسکلوپیډیا د ده په باب کي داسي لیکي :

"خوشحال خان توریالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ۹۷٦ ج ۲".

دارمسټر فرانسوی مستشرق وایي : "خوشحال خان د توریالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګریرسن انګلیس وایي :

"خوشحال خان د خټکو توریالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وایي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور ادیب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې کوي".

سی ای بیدولف د ۱۷ قرن په اشعارو کي لیکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هیڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ویلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ویناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ویناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ویل کیږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه خټك وای مه خاني وای

چچ په لاس کي مسـلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وینا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپین ږیری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وکړ، چي عمر يې (۷۸) کالو ته ورسېدی په ۲۸ د ربیع الاول (۱۱۰۰) هجري کال سم له (۱٦۹۱ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نومیږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤۷)، د خوشحال خان وروستنۍ وینا او آخرنی وصیت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سیوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هدیره ونه لوېږي".

د هند فیلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او ادیب او فیلسوف دا وصیت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشین دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند
اړا کر نه لائی جهان باد کــــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســـــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډیري پیړۍ کیږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هیڅکله نه مري، ده پښتنو ته د ملیت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توریالي او عالم او فیلسوف او ادیب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم یادیږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي دربږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه ولیکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله علیه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبــــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د ملیت په مینه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګني ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی یا روهی تخلص کوي، د ده ډیري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پیر ما از می پرستی تـــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مــــیشاید مرا
هر که از نــــــــظارهٔ روی بتان منعم کند
پند او گـــــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خـــــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســـــاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مـــــرا

نام لبت گرفتن شیرین کـــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکــــــشم بـــــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهْ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چـــمن نیست
مرا گوئی وصـــــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهْ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بــــگوئید
شب وصــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بـــــگوئید
ز لعل شــــــکرین او نـــــــباتی
بکـــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــند
آنچه روز لف میکند مشـــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیــــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کــــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کــــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــــــردی
دل زمن خواستی و جــــان رادم
جان من باز گــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کــــــردی [۴۸]

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن ليکونه

۱. مټاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حيات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

٤. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
٦. حيات افغاني.
٧. هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

٨. تاريخ مرصع.
٩. شعر العجم ج ٥.
١٠. مغنی اللبيب.
١١. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
١٢. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
١٣. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
١٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ١٥١.
١٦. علم تربيه د نوبخت.
١٧. علم تربيه.
١٨. حيات العلوم.
١٩. کيميای سعادت.
٢٠. فلسفآ الاخلاق ص ٧.
٢١. د کابل مجله، ص ٧٠٤ ج ٦.
٢٢. علم تربيه ص ١٣.
٢٣. دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

۲٤. احیاء العلوم الدین.

۲٥. بل الانسان علی نفسه بصیره و لو القی معاذیره)الآیه(.

۲٦. زبدآ الصحایف.

۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.

۲۸. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ۱۰۹.

۲۹. کتاب الهند ص ۱٦ لیډن.

۳۰. د خیام کلیات الوجود.

۳۱. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.

۳۲. فلسفهٔ عجم.

۳۳. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.

۳٤. وګورئ کشف الضنون بیان دتصوف.

۳٥. شعر العجم ج ٥.

۳٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درویزه ننګرهاري.

۳۷. د پښتو شعر تاریخچه ص ۲۳ – ۲٤.

۳۸. ایچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.

۳۹. د پښتو شعر تاریخچه.

٤۰. راورټي.

٤۱. وګورئ تاریخ مرصع طبع د پادري هیوز په کلید افغاني کي.

٤۲. وګورئ د پادري هیوز د کلید افغاني مقدمه.

٤۳. د کابل مجله لیك د ښاغلي زمریالي ج ٦ ص ۲٤٤.

٤٤. ګلش روه د راورټي.

٤٥. د هیوز چمن بې نظیر.

٤٦. د هیوز کلید افغاني.

٤۷. د هیوز کلید افغاني او د سرحد مجله.

٤۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ څخه تر ۸٤ یم پوري، ۱۳۱۷ د کندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library